

A MAGYARORSZÁGI ÉPÍTÉSZET SZAPOLYAI JÁNOS KORÁBAN

FELD ISTVÁN

Az ember által épített környezet történetének kutatása a középkor vagy a korai újkor vonatkozásában csak ritkán vállalkozhat arra, hogy egy olyan rövid időszak építészetéről adjon átfogó értékelést, mint Szapolyai János alig másfél évtizedes uralkodása. Így érthető, hogy ez utóbbira, azaz a mohácsi csata és Buda 1541. évi eleste közötti időszak építészetének egy ugyan csak néhány oldalas, de mégis önálló fejezetben való tárgyalására csupán néhány éve tett először kísérletet Buzás Gergely egy elsősorban tudományos népszerűsítő összefoglalásban.¹ Mindez csak részben magyarázható az ebből a szempontból jól hasznosítható írott és képi források csekély számával, sokkal inkább az ekkor keletkezett emlékek nagyfokú pusztulásának és emellett az épületrégészeti kutatások mindeddig még elég korlátozott voltának tudható be.

Így ma még elsősorban csak néhány fő tendencia felvázolására vállalkozhatunk, azaz olyan jelenségek sorra vételére, melyek mai tudásunk szerint jellemzőnek tűnnek erre az igencsak változatos történeti időszakra. Ezek közül a legfontosabb, hogy az ismétlődő török hadjáratok és a kettős királyválasztást követő belső harcok a hadiépítészet addig ismeretlen mértékű előtérbe kerülését eredményezték – ehhez mérhető aktivitás Mohács előtt csak a számunkra a részletek vonatkozásában sajnos nagyrészt még ismeretlen déli végvár vonal elemei esetében tétélezhető csak fel.

Ha elsőként a közvetve-közvetetten a magához az uralkodó személyéhez, azaz János királyhoz kapcsolódó építkezéseket vesszük számba, mindenekelőtt a fővárosról, Budáról kell szólnunk. A város és a királyi palota közös védelmi rendszerrel övezett együttesét Szapolyai 1527-ben még ellenállás nélkül feladta, s csak azután tehetett ismét székhelyévé, hogy Szulejmán 1529-ben rövid ostrom után elfoglalta Ferdinánd katonáitól. Majd 1530-ban már meg tudta védeni Wilhelm von Roggendorf csapataival szemben, bár ez bizonyára még nem annyira a várfalak erejének, mint inkább a körülmények szerencsés összejárásának volt köszönhető. Ezt követően azonban jelentős erősítési munkákra került sor, mint ezt legújabban a budai védelmi rendszer változásait tárgyaló munkájában Végh András meggyőzően bizonyította.²

A király haláláig terjedő évtizedben elsősorban a hegyi város kiterjedt vé-

¹ BUZÁS 2001, 181–185.

² VÉGH 1997, 295–310., különösen 297–299. – további irodalommal, mely általában elvittatta ezeket az építési munkákat Szapolyaitól.

dővonalának sarokpontjait igyekeztek megerősíteni. Ezek közül kiemelkedő jelentőségűnek tekinthető az ún. déli nagy rondella, egy jelentős méretű, egykor többszintes ágyúvédőmű emelése a Várhegy Gellérthegy felé néző végén, ahol már a korai időktől kezdve kapuval számol a kutatás. A II. világháborút követő, kiterjedt ásatásokkal kísért helyreállítási munkák eredményeként a budai vár látképét ismét meghatározó – bár nem teljes egészében a legkorábbi formájában visszaállított³ védőműhöz ugyancsak csatlakozott egy toronnyal ellátott kettős kapu, melynek építéstörténetét szintén Végh András tisztázta.⁴ Bár az aligha állítható, hogy ez a védőmű „egy kapuvédő barbakán funkcióját” is ellátta volna⁵ – a történeti irodalom ma még eléggé következtelenül használja a tűzfegyverek korának hadiépítészeti terminológiáját⁶ – az írott és tárgyi forrásanyag, köztük János király egykor a kaputornyot díszítő, töredékekből rekonstruált idomtégla címere⁷ egyértelműen meghatározza építettségét. Ugyanekkor épülhetett a rondellától induló és a korábbi völgyzárófal előtt a Dunáig húzódó fedett, a későbbiekben tárgyalandó sárospataki Vörös-toronnyal is ismert rendszerű lőréses folyosó is.⁸

Emellett János király korában elsősorban a város északi oldalának védelmét kívánták fokozni. Ekkor épülhetett az északkeleti sarokban a – régészeti kutatások hiányában – csak 17. századi ábrázolásokból ismert ún. Erdélyi-bástya. Ez valószínűleg egy előrenyúló nyaktaggal rendelkező, nem épp szabályos ötszögű építmény lehetett, melyet azonban ma még aligha sorolhatunk egyértelműen az ekkor Európa-szerte elterjedő olasz hadiépítészettel kapcsolatba hozható emlékek közé.⁹ Részleteinek ismerete nélkül így csupán egy tetszetős, de nem igazolható feltevés, hogy építésében Alvise Grittinek, János kincstartójának is szerepe lehetett – Buzás Gergely ugyanis jó párhuzamának tartja Padova 1520-30-as városerődíté-

³ VÉGH 1997, 298.

⁴ VÉGH 1992, 124–131.; VÉGH 1998, 35–37.

⁵ VÉGH 1997, 298. – Sőt, BUZÁS 2001, 182. úgy véli, hogy „valójában a vár déli bejáratát védő barbakán volt”

⁶ Erre jó példa VÉGH 1997, 298., ahol rondella néven említi az esztergomi vár a budai déli nagy rondellával egykorúnak tartott és Várdai Pál érsekhez kötött, belül azonban zárt kerek ágyútornyát. Itt kell megjegyeznünk, hogy semmiképp sem fedi a valóságot a VÉGH 1997, 53. jegyzetében olvasható megállapítás, miszerint „a magas ágyútornyokat Magyarországon csak ekkortájt kezdik felváltani még csak az alacsonyabb, de szélesebb bástyák vagy rondellák.” Ágyútornyok ugyanis még később is épültek, mai tudásunk szerint inkább egymás mellett éltek – az egymástól sokszor pontosan el sem választható – védőművek, melyek egységes korabeli megnevezése ugyanakkor valóban nem létezett. Vö. FELD 2002, 17. skk.

⁷ Itt tehát továbbélt a késő középkori eredetű, a torony, a kapu és a címer együttesében megfogalmazódó uralkodói reprezentáció. A címer rekonstrukcióját ugyancsak Végh András készítette el: VÉGH 1998, 45. kép

⁸ VÉGH 1997, 298.

⁹ VÉGH 1997, 298. – a korábbi irodalom ezzel ellentétes megállapításai felsorolásával.

seit, melyek Gritti apjához, Andrea velencei dózséhoz köthetők.¹⁰ Korabeli leírások szerint olasz módra épített bástyák épültek a Szombat-kapu két oldalán, de ezekről ugyancsak nincsenek közelebbi ismereteink. Az északnyugati sarkokon ugyanakkor egy rondella épülhetett, s az 1541. évi – s így a Szapolyai-kori erődítések egy részéről is összefoglaló képet adó Schön-féle metszet tanúsága szerint hasonló köríves ágyúvédőművek emelkedhettek a nyugati hosszfalon is. Végül Végh András erre az időszakra helyezi a keleti oldal szintén csupán ábrázolásokból ismert ún. Híradás-bástyáját is, mely szerinte talán egy nyaktagos rondella lehetett.¹¹

János királyhoz köthető emellett – elsősorban az 1529. évi ostrom tanulságai alapján a polgárvárost a palotától elválasztó védelmi rendszer kiépítése is. Minden bizonnyal ekkor kerültek földbe a Szent Zsigmond-templom és a várpalota Zsigmond-kori híres szobrai is, amikor kialakításra került a nagy kiterjedésű északi előudvar és a korábbi épületeket is magában foglaló északi zárófal.¹²

Sajnos, nem rendelkezünk biztos adatokkal az erődítéseket tervező és a munkákat irányító építészek és hadmérnökök személyéről. A korábbi irodalom néhány közvetett forrásadat alapján Domenico da Bologna személyében kereste a déli nagy rondella és a többi, az előzőekben felsorolt erődítmények mesterét, az olasz hadmérnök azonban 1533-ban még Ferdinánd szolgálatában állt, s csak 1540-ben tűnik fel Magyarországon, így ezek az ágyúvédőművek aligha hozhatók biztosan kapcsolatba vele – bár ugyanakkor kiépítésük időrendje sem ismert.¹³ Tény ugyanakkor, hogy az így minden bizonnyal nem a legkorszerűbb hadiépítészeti elvek szerint¹⁴ megerősített Buda 1541-ben sikeresen tudott ellenállni Ferdinánd hadvezéré, Wilhelm von Roggendorf ostromának.

Domenico da Bologna neve a másik, a király személyével kapcsolatba hozható erősség, az erdélyi Újbálványosvár, későbbi nevén Szamosújvár esetében is felmerült. Itt 1538-ban Fráter György kezdett hozzá Szapolyai nevében egy, a korábbi hegyivár szerepét átvevő Szamos-völgyi erősség emeléséhez. A szakirodalom itt feltételelesen továbbra is elfogadja az olasz építész itteni közreműködését,

¹⁰ BUZÁS 2001, 182. – Ugyanitt szerinte „a budai hosszú nyaktagos bástyák legközelebbi rokona” a pécsi vár – már elbontott – délkeleti rondellája. A kutatásban lépten-nyomon fellelhető terminológiai bizonytalanságra jó példa itt a bástyának nevezett rondella!

¹¹ VÉGH 1997, 298.

¹² FELD 1999, 35–50. további irodalommal.

¹³ VÉGH 1997, 299. és 75. jegyzet – Eltérő felfogást képvisel ugyanakkor Buzás Gergely – vö. BUZÁS 2001, 185. – aki szerint a déli rondella, sőt az egész várerődítés építőmestere 1540-1541-ben biztosan da Bologna volt. Tételének bizonyítása természetesen nem várható el az alapvetően tudományos népszerűsítő kötetből, arra azonban szerencsés lett volna utalni, végül is mi számított ekkor „korszerű” itáliai hadiépítészeti elemnek, a rondella vagy az olaszbástya?

¹⁴ Azaz a rendelkezésünkre álló adatok alapján aligha oszthatjuk BUZÁS 2001, 182. kifejtett álláspontját.

annak ellenére, hogy az erre utaló, 1540-ben keltezett levél melynek csak regesztája ismert, benne „*Dominicus, Architector et edificiorum regalium fundator*” megfogalmazással – elveszett vagy lappang.¹⁵

Arról azonban, hogy pontosan mit is terveztek illetve mi épült meg János király idején, annak ellenére nincs közelebbi tudomásunk, hogy a jelenleg fegyház céljára hasznosított épületegyüttes a romániai politikai fordulat óta már hozzáférhető a kutatás számára. Ez természetesen még nem jelentette az épületrégészeti kutatás – ásatás és falkutatás – lehetőségét, így az Erdély késő-reneszánsz építészetét legutóbb feldolgozó Kovács András is csupán feltételezi, hogy a király és várnagya, Bánk Pál – ma másodlagos helyen található – címertáblái a már elpusztult kaputornyot és a két keleti bástyát díszítették eredetileg.¹⁶ Tekintettel arra, hogy az erősség kiépítését – feliratainak tanúsága szerint – János halálát követően Fráter György folytatta, s ott János Zsigmond is építkezett – nem szólva itt az 1600-as évek erődítéseiéről – ma még aligha állítható, hogy a számos 17. századi felmérésből és egy, talán a mai állapotot mutató, számtalanszor reprodukált alaprajzból¹⁷ ismert, közel szabályos négyzet alaprajzú, négy (?), kifejezetten hegyes sarokbástyákkal épített erőd már János életében „a legkorszerűbb itáliai hadiépítészeti képviselte Magyarországon”¹⁸ – annak ellenére, hogy az 1564 és 1567 között itt járt Giovanni Andrea Gromo a kevés korabeli „alla moderna” épített erdélyi erősség közé sorolta. Ehhez alaposabban kellene ismernünk ezen rendkívül fontos erdélyi építészeti emlék építéstörténetét.¹⁹

Hadiépítészetiünk kutatói mindenesetre ma még aligha vállalkozhatnak a Mohácsot közvetlenül megelőző illetve azt követő évtized(ek) kifejezetten a tűzfegyverek számára – illetve azok ellen – épített védőműveinek rendszeres tárgyalására, sőt még a terminológia (torony, bástya, rondella, ágyútorony, barbakán) alapvető kérdései sem tekinthetők tisztázottnak.²⁰ A királyi építkezések áttekintése után a Szapolyai-kor nemesi építkezései kapcsán ezért csupán az eddigi irodalom által tárgyalt legfontosabb emlékeket veszem az alábbiakban sorra, jelezve egyúttal a

¹⁵ KOVÁCS 2003, 51. (160 lj.) – az idézet forrása: BALOGH 1985, 239.

¹⁶ KOVÁCS 2003, 50.

¹⁷ KOVÁCS 2003, 50. közli az 1687. évi, feltételesen Luigi Ferdinando Marsigliának tulajdonított felmérést, s a könyvet záró alaprajzi összeállításában is megtaláljuk (oldalszám nélkül) a mai (?) állapotot mutató, értelemszerűen nem értelmezett rajzot. LECHNER 1917. c. kötetében ugyanakkor az 5. ábrán ez utóbbitól lényegesen eltérő felmérést közöl „mai” – azaz korabeli – alaprajzként. Ugyanő munkája 1. ábráján egy, az említettől számos ponton különböző 17. századi ábrázolást találunk. Mindezen – s a feltételezhető további – rajzi ábrázolások feldolgozása a kutatás fontos feladata lenne.

¹⁸ BUZÁS 2001, 185.

¹⁹ Az eddig ismert adatokra, további irodalommal: KOVÁCS 2003, 51–54.; Gromora ugyanott 47.

²⁰ Ld. a 6. lj-ben említettek!

kutatás előtt álló további feladatokat. Szemlém során természetesen nem szorítkozhatom csupán János híveire – már csak a gyakori pártváltoztatások miatt sem.

Szimbolikus jelentőségű, hogy a nemesi társadalom felső rétegébe ekkor felemelkedő Csoron András – egy festett reneszánsz ajtókeret tanúsága szerint – épp 1526-ban alakította ki egy korábbi udvarház felhasználásával két-traktusos, emeletes palotaépületből s az azt övező, még kifejezetten középkorias, tornyos-kapuházás–lőréses falból álló devecseri rezidenciáját. Ez a jellegzetes castellum azonban elsősorban kényelmes lakóhelyként épült, s bár védhetőnek, s így katonai objektumnak is számított, sokkal inkább szimbolizálta, mint ténylegesen biztosította is az ágyúk korában urának hatalmát.²¹

Úgy tűnik azonban, hogy az ország belsejében a Mohács előtti időszakban szinte teljesen ismeretlen volt a modern európai hadiépítészet a vár- és kastélybirtokosok előtt. Annál lázasabb erődítési munkákba kezdtek a veszttelt csata után. Úgy a hegy-, mint a síkvidéki erősségek esetében szinte minden, megfelelő anyagi erővel rendelkező nemes kísérletet tett arra, hogy építményeit védhetővé tegye az ostromlók tűzfegyvereivel szemben. Érdekes azonban, hogy ekkor sem csupán a falakat-védőműveket építették, de egyúttal a lakóépületek átépítése-modernizálása is megfigyelhető, talán épp azért, mivel a kialakult veszélyhelyzetben állandó lakásra is alkalmassá akarták tenni ezeket a minimális biztonságot mindenképp nyújtó, gyakran több évszázados és már sokszor csak birtokközpontként vagy csupán hatalmi bázisként hasznosított épületeket. Magam azonban úgy vélem, hogy ekkor csak egy már korábban jelentkezett tendencia erősödött fel a bizonytalanra váló közállapotok hatására, hiszen már a 15. század utolsó évtizedeitől megfigyelhető, hogy a különböző nemesi birtokosok építkeznek státuszszimbólumnak tekintett hegyiváraikban.²²

Különösen jó példa minderre a baranyai Máré vára, melyet a Várdaiaktól foglalt el az 1530-as évek elején a Szerbiából menekült Bakics Pál. Nem csupán egy íves, talán rondellának is nevezhető védőművet emeltetett a kis 13. századi eredetű nemesi vár leginkább támadható déli oldala elé, de a lakóépületet is átépítette, s a korábban a pécsi püspök számára dolgozó kőfaragókkal készíttetett, címeres-feliratos reneszánsz faragványokkal – ajtó- és ablakkeretekkel, kandallókkal díszíttetete.²³

A Balaton szigetén emelkedő Szigliget ugyancsak korai eredetű hegyivárát akkori birtokosa, Török Bálint itteni várnagya, Martonfalvy Imre ugyancsak az 1530-as években erődítette. Bár azt a jelenleg is folyó régészeti kutatások sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudták, hogy a vár ma talán legjobb állapotban megmaradt része, a keleti várfalat erősítő rondella biztosan ekkor épült-e, Gulio Turco

²¹ KOPPÁNY 1999, 135., további irodalommal.

²² FELD 2004, 151–158.

²³ G. SÁNDOR 1984, 34–48.

1569. évi nézet- és alaprajza alapján kétségtelennek tűnik, hogy egyedül aligha biztosított tényleges védelmet a várnak.²⁴

Ugyancsak felmérte Turco a közeli Vázsony (Nagyvázsony) 15. századi eredetű, de stratégiai szempontból igen előnytelen fekvésű várát. Romjaiban ma is álló íves kapuelő-védműve – mely ugyan aligha tekinthető klasszikus barbakánnak²⁵ – ugyancsak épülhetett ebben az időben is, bár korábbi volta sem kizárt. Birtokosai, a Horváthok ekkor a lakószárnyakat is átalakíthatták, biztos ismeretek azonban itt is csak az épület monografikus feldolgozásától remélhetők.²⁶

Palota (Várpalota) késő-középkori főúri rezidenciából épült ki jelentősebb török kori erődítménnyé – a 16. századra helyezhető védőművei azonban mindaddig elsősorban csak Turco rajzaiból ismertek. Az ott látható rondellák és az ugyancsak némi megszorítással barbakánnak nevezhető kapuelő-védmű így épülhetett akár a várat 1533 előtt erőszakkal megszerző Móré László idejében is, valószínűbb azonban, hogy az 1537-től birtokos Podmaniczkyaknak köszönhető megépültük. Az eddigi régészeti kutatások során tett megfigyelések szerint ez idő tájt a teljes négyzetes vár egy kifejezetten védelmi célzatú, támpilléres köpenyfalat is kapott.²⁷

A Felvidék nyugati részén emelkedő Trencsén hegyivára a késő középkorban János király családjának egyik székhelye volt. Kiterjedt régészeti kutatása mindaddig nem nyert monografikus feldolgozást, s emiatt ma még aligha dönthető el egyértelműen, mikor épült ki az épületegyüttes délkeleti, hegyfelőli oldalának védelmét szolgáló falrendszer és annak két központi eleme, az U-alaprajzú ágyútorony (Jeremiás-torony) illetve előtte a már a várárokba előretolt, háromnegyed-köríves Malomtorony. Egyes feltevések szerint elképzelhető 1526 előtti eredete is – ebben az esetben az egyik legfejlettebb haditechnikai megoldást képviselte volna a királyság területén, mely ugyan – tekintve birtokosait és funkcióját – nem zárható ki teljesen. Valószínűbb azonban, hogy csak az 1528. évi, Ferdinánd hadvezére, Katzianer vezette eredményes ostroma után, tehát már a Habsburg-birtoklás során került sor megépíté-

²⁴ A várról a legutóbbi összefoglalás: GERE 2003. – Turco ábrázolásai: FELD 2002, 22.

²⁵ BUZÁS 2001, 182. tartja annak, bár a kapuelő-védművek ezen típusánál általában alapfeltétel az ún. nyaktag megléte. Azt azonban semmiképp sem tartjuk elfogadhatónak – már csak az óriási méretbeli különbségek miatt, hogy „közeli párhuzama” lenne a budai déli rondella. Mindez vonatkozik a következőkben tárgyalandó Várpalotára is. Ld. minderre FELD 2002, 17. skk.

²⁶ A vár feltárását végző régész, Éri István jelenleg dolgozik egy nagyobb összefoglaláson. Hasonlóan feldolgozatlanok illetve közöletlenek a Gersei Pethők két közeli várában, Rezin és Tátikán az utóbbi években meghatározott reneszánsz átalakítások (Vándor László kutatásai).

²⁷ A vár építéstörténetének utolsó összefoglalása: LÁSZLÓ 1992, 183–192. – BUZÁS 2001, 182. nem indokolja a számára valószínűbb korai kelteezést.

sére, azaz tárgyalásuk talán nem a nemesi várak sorában indokolt.²⁸

Ágyútoronyok azonban – tehát magas, többszintes, s ennek megfelelően több sor ágyúülőressel rendelkező, legalább részben boltozott, tehát zárt és fedett védőművek²⁹ melyek ugyanakkor nem mindig határolhatóak el egyértelműen a rondelláktól³⁰ – az 1530-as évek végén más felvidéki magánvárakban is épülhettek. Árván talán már a Thurzók birtokszerzése előtt, 1539-ben Dubovai János emeltetett két szabálytalan, íves alaprajzú védőművet a középső várban, s talán a felsővárat lezáró félköríves ágyútorony is ebből az időből származik.³¹ Krasznahorkán 1545 elé helyezi a kutatás Bebek Ferenc várának három köríves ágyútoronyos külső falöve megépítését.³²

Míg a sorra vett várak többségénél az új ágyúvédőművek – legyen szó akár rondelláról, akár kerek vagy félkörös ágyútoronyról – különösebb rendszer nélkül, legfeljebb az erősség különösen gyenge pontjainak (kapuk, könnyen elérhető falak) erősítésére épültek, Krasznahorka esetében már megfigyelhetjük annak a jeleit, hogy tudatosan, egy logikus rendszerbe illesztve, a védelem egészét szem előtt tartva igyekeztek elhelyezni az építész az új védelmi elemeket.

Mindennek legkorszerűbb, valóban a korabeli európai fejlődésnek megfelelő példáit azonban két főúri erőd képviseli – jól tükrözve nem csupán a Fuggerek és a Balassák európai szintű tájékozottságát, de politikai-hatalmi súlyukat is a kettős királyválasztást követő években. Jellemző e két családra a megvalósítás gyakorlata is. Míg a hazai rézbányászat feletti ellenőrzést megszerző augusburgi kereskedőcsalád egy korábbi hegyivárat elbontva, annak helyén építteti fel 1539 és 1541 között Vöröskő új erődítményét – a korszak Dürer neve által fémjelzett délnémet erődépítészetének elvei szerint, négy hatalmas kerek ágyútorony emelkedik ma is a közel négyzetes alaprajzú építmény sarkain – Balassa Zsigmond az általa elfoglalt bozóki premontrei prépostságot veteti körül hasonló ágyútoronyos védővonallal. Az utóbbi kiépítésének pontos időpontja nem ismert – valamikor 1530 és 1546 között kerülhetett sor rá – de az eddigi irodalom amúgy sem foglalkozott még fontosságukhoz mérten e két jelentős emlékekkel.³³

Eddigi áttekintésünk alapján megállapítható, hogy miközben a tűzfegyverek korának olyan erődépítészeti elemei, mint a rondella és az ágyútorony Mohács után elég széles körben megjelennek várépítészetünkben, a klasszikus olasz rend-

²⁸ A vár legutóbbi, inkább népszerűsítő jellegű építészettörténeti összefoglalása: BRUNOVSKY–FIALA–NESPOROVÁ–SISIMIS 1991. – BUZÁS 2001, 184. tévesen barbakánként említi a Malom-tornyot, mely azonban – azon túl, hogy nem nyaktaggal, hanem híddal kapcsolódott a hátsó falrendszerhez – nem foglalt magába semmiféle kaput.

²⁹ Vö. DURDIK 1994, 235–244.

³⁰ Vö. FELD 2002, 17. skk.

³¹ HUBA 1986.; BUZÁS 2001, 183.

² BÓNA–SIMKOVIC 2003, 583.

³³ BUZÁS 2001, 183. – a két emlékre tájékoztatásul még: PISON 1977, 101–103., 108–114.

szerű erődépítészet³⁴ elemei esetében mindez ma még nem állítható. Mint láttuk, János király két nagyléptékű építkezése, Buda és Szamosújvár esetében még csupán feltételezni tudjuk, hogy itt olaszbástyákat – azaz jellegzetes ötszögalaprajzú ágyúvédműveket – is emeltek. Ugyanakkor a történeti körülmények, s így elsősorban az építető személyének ismeretében mégis érthető, hogy egyetlen esetben mégis viszonylag korán igazolható – ha nem is kifejezetten az olasz rendszer alkalmazása, de legalább olaszbástyák emelése.

Perényi Péter, a kettős királyválasztás időszakának meghatározó, ha úgy tetszik, hírhedt egyénisége az általa Mohács után megszerzett Pálóczi-rezidencia 1528. évi pusztulása illetve a török előrenyomulása után döntött úgy 1534-ben, hogy Patak (Sárospatak) mezővárosát – pontosabban annak déli felét – bástyás fallal veteti körül s abban felépítteti új családi lakóhelyét is. Az írott források – így az új erődítmény kapuja felett volt, s csak a hasonló budai és szamosújvári példák-
kal összevethető feliratos *Felix civitas, in qua verbum Dei preadicatur et observatur* – címertábla évszáma alapján 1541-ig ki is épült az a már nem várnak vagy városnak, hanem *arx*nak nevezett erődítmény, mely méretét tekintve nem csupán az utóbb sorra vett nemesi-főúri erősségeket, de Szamosújvárat is felülmúlta, s így elsősorban csak a később, az 1550-es években megindult nagy királyi erődépítkezésekhez mérhető. Jelentőségét mi sem jelzi jobban, mint az a hatalmas tiltakozás, mellyel a felvidéki városok fogadták – megakadályozni ugyan ennek ellenére nem tudták – Perényi építési terveit.

A korabeli hazai hadiépítészetet különböző irányokból érő számtalan hatás jó példája, hogy az új pataki erőd délkeleti sarkában Perényi egy – mindenképp az általa jól ismert lengyel területek divatja által inspirált – díszes lakótorony és egy négyzetes alaprajzú, lőréses-belső védőfolyosós ágyútorony kombinációjaként építtette fel az eredetileg feltehetően ötszintes lakóépületét. De nem csupán az építészeti forma, hanem minden bizonnyal az egyedülálló kőfaragvány-dísz mestere is északi – lengyel-sziléziai – közvetítéssel jutott el Patakra, bár ennek beható elemzésével még adós a művészettörténet. Maga a torony 1537-ben már valószínűleg készen állt, de a vele egybeépített, kissé szabálytalan téglalapalaprajzot mutató erődfallak és a részben ma is álló, régészetileg kutatott vagy csak Nicolo Angelini 1570 körül készített felméréséből ismert ötszögű bástyák építése azonban hosszan elhúzódott. Nem volt megállapítható, hogy pontosan mikor rekesztették le az „arx” torony előtti területét egy ugyancsak olaszbástyás belső fallal – ennek belső oldalához később palotaszárnyak épültek –, mint ahogy régészeti módszerekkel azt sem lehetett tisztázni, hogy a tornyot – a későbbi Vörös-tornyot – keletről, a Bodrog felől körbevevő bástyás falöv (az ún. Olaszbástya) pontosan mikor készült.

A szerencsés módon viszonylag jól ismert építészeti együttes részletes

³⁴ Ismérvei FELD 2002. munkája mellett elsősorban: DOMOKOS 2000, 11–29.

ismertetése helyütt nem lehet feladatomban.³⁵ Így csupán azt kell hangsúlyoznom összefoglalásként, hogy egyrészt a torony építési ideje körüli korábbi vitákat már lezártak kell tekintenünk – a korai kőfaragványok vitathatatlanul egykorúak a toronnyal – másrészt az ekkor megépített ötszögű bástyák még egyértelműen az olasz rendszer korai időszakára utalnak, ahol a túl hosszú és nem mindig jó vonalvezetésű kötőgátak – a bástyák közötti falszakaszok – illetve az igen kis bástyaméretek még messze nem teszik lehetővé a hatásos védelmet. Változás e téren majd csak a század közepét követően, az Udvari Haditanács megalakulása után következik majd be.³⁶

A sárospataki „arx” esetében az eddigi kutatás a kronológia mellett különösen nagy figyelmet szentelt a mesterkérdéseknek. Miközben aligha vitatható, hogy a Perényiek szolgálatában állt észak-itáliai származású Alessandro Vedani az 1540-es években hadiépítésként (is) dolgozott – az egri Sándor-bástya mellett több más ottani erődítés, így a Varkoch-kapu vagy az utóbbi jó párhuzama, a füzéri vár kapubástyája, sőt talán az ónodi vár szabályos négyszögű bástyás öve is³⁷ az ő tudását dicséri – már csak életkora miatt sem kereshetjük személyében a Vörös-torony építőmesterét, netán faragványai készítőjét. Tudjuk ugyanakkor, hogy 1537 körül a híres Bonifázus Wolgemuth, Bécs és Prága építésze is megfordult itt, továbbá számos lengyel mester közreműködéséről is tudomásunk van, kérdés azonban, hogy valaha is konkrét nevekhez tudjuk-e majd kötni Perényi Péter korának pataki építészeti-szobrászati alkotásait.

„Olaszbástyával” ugyanakkor a főúr másik, délvidéki rezidenciája, a siklósi vár esetében is találkozunk. Az azonban ma igencsak problematikus, hogy a későgótikus szentély mögötti erődítést valóban bástyának tekintsük-e, nem is szólva a külső várfal szabálytalan alaprajzú, Perényi-bástyának nevezett védőművéről. Az utóbbi feliratos-címeres sarokköve – felirata: *Cum fortis armatis custodit atrium suum, in pace sunt omnia quae habet* – tanúsága szerint 1540-ben épült.³⁸ Maga az olasz hadiépítészeti rendszer tehát itt is csak – néha talán még félre is értett – elemeinek szórványos alkalmazásával jelent meg.

Végülis korántsem tekinthető meglepőnek, hogy a János király uralkodása idején kényszerű okokból fellendülő hadiépítészet legjelentősebb alkotásai – mai tudomásunk szerint – nem az uralkodó(k)hoz köthetők – e téren Habsburg Ferdinánd sem mutatott nagyobb aktivitást az általa uralt területeken, ha az említett Trencséntől eltekintünk – hanem a korszak jelentős főuraihoz. Az építészet, mint

Az elmúlt évtizedek kutatásainak első összegzései további irodalommal: FELD 2000, 80–88.; DÉTSHY 2002, 41–71. – egymással természetesen nem mindig egyező következtetésekkel.

³⁶ FELD 2002, 29. skk.

⁷ Vö. FELD 2000. megfelelő oldalai, valamint FELD 2002, 25–27., 44–46.

³⁸ G. SÁNDOR 1984, 52–63.

az anyagi kultúra speciális területe e szempontból jól tükrözi vissza a Mohács és Buda eleste közötti időszak hatalmi viszonyait.

Ezt tapasztaljuk akkor is, ha az építészet más területeinek – az eddig tárgyaltakhoz képest jóval szerényebb – emlékeit vesszük sorra. Egyházi építészetről voltaképp nem is beszélhetünk – a késő-középkor nagy késő-gótikus templomépítési lázának köszönhetően még a hadjáratok okozta pusztulások ellenére is elegendő tér állt rendelkezésére a reformáció eszméit lassan befogadó híveknek. Jellemző, hogy csupán egyetlen nagyobb építkezésről adhatunk itt számot. Perényi Péter pataki erődjének északi kortinafalában belefoglalta a nem sokkal korábban emelt késő-gótikus plébániatemplomot is. Építkezései utolsó szakaszában, 1540-42-ben elbontatta a nyújtott, sokszögzáródású szentélyt, s az épületből – a gótikus mérműves ablakokat újra felhasználva – egy téglalap alaprajzú, háromhajós, oldalkarzatos háromhajós csarnoktemplomot alakított ki, mely már az általa támogatott protestáns liturgia igényeinek felelt meg. Buzás Gergely szerint ennek során egyértelműen szászországi mintaképeket követett.³⁹ A főúri reprezentációnak tehát továbbra is része maradt az egyházi mecénatúra – Perényi építkezései így tehát egy egyedülálló építészeti egységet hoztak létre Sárospatakon, mely – független az építetői későbbi morális-politikai megítélésétől – művelődéstörténetünk egyedülálló értéke, s bizonyos mértékben csak ahhoz mérhető, melyet később ugyanitt a Rákócziak hoztak létre.

Befejezésként a városokról kell szólnunk, melyek (az adott politikai hatalomtól lényegében függetlenül) korlátozott politikai-gazdasági szerepe a tárgyalt időszak építészeti emlékanyagában is tükröződik. Feltűnő, hogy úgy ekkor, mint később milyen kevés erődítési munkáról tudunk a királyi városokban – Körmöcbánya 1539-ben felépített, előretolt új alsó kaputornya sokkal inkább jelképszerepet töltött be és a reprezentációt szolgálta. Erkélyének kőfaragóstilusa a sárospataki Vörös-torony faragványaihoz áll közel, mestere ugyanabból a közép-európai reneszánsz művészeti körben tanult, mint azok a kőfaragók, kiknek munkái néhány lőcsei házban maradtak fenn.⁴⁰

A Felvidékről vagy Nyugat-Magyarországról kifejezetten ebben az időszakban épült városi lakóházzal még nincs tudomásunk, ugyanakkor a János király által uralt Kolozsvárott állt az erdélyi városi háztípus egy jellegzetes példája, melyet 1534 és 1541 között a város utolsó katolikus plébánosa, Wolphard Adorján alakítatott ki. Kovács András kutatásai szerint beboltoztatta az addig nyitott kapualj első szakaszát és megépítette az emeleti traktus első három helyiségét és a hozzájuk vezető lépcsőházzal. Bár a főtéri ház utcai részét a 19-20. század fordulójának nagy városfejlesztési hulláma idején elbontották, előtte részletes dokumentáció készült róla, s így – továbbá a kőtárban fennmaradt évszámos-feliratos nyíláskere-

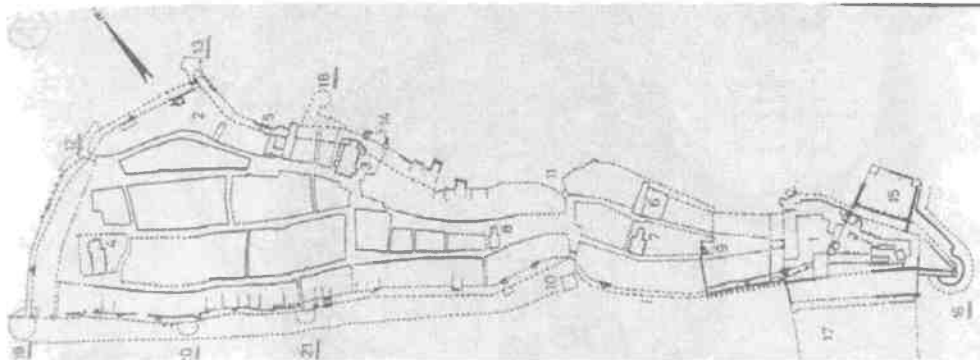
³⁹ BUZÁS 2001, 184.

⁴⁰ HROMADOVÁ 1979.; FELD 2002, 138. skk.

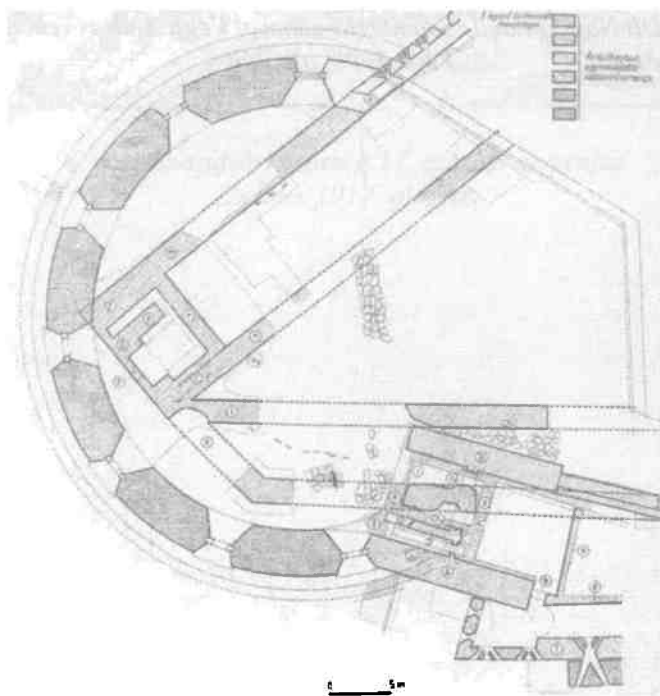
tevések alapján – tudjuk, hogy a királyi városainkban általános, talán még középkori eredetű homlokzatelrendezést mutatta, mely azután tovább élt még a kialakuló Erdélyi Fejedelemség idején is.⁴¹

⁴¹ KOVÁCS 2003, 31–32.; BUZÁS 2001, 185.; FELD 2002, 138.

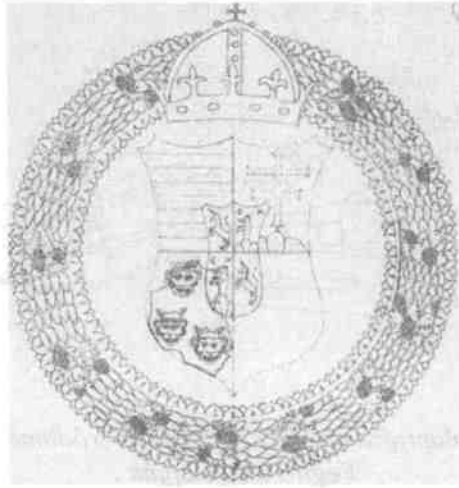
KÉPEK

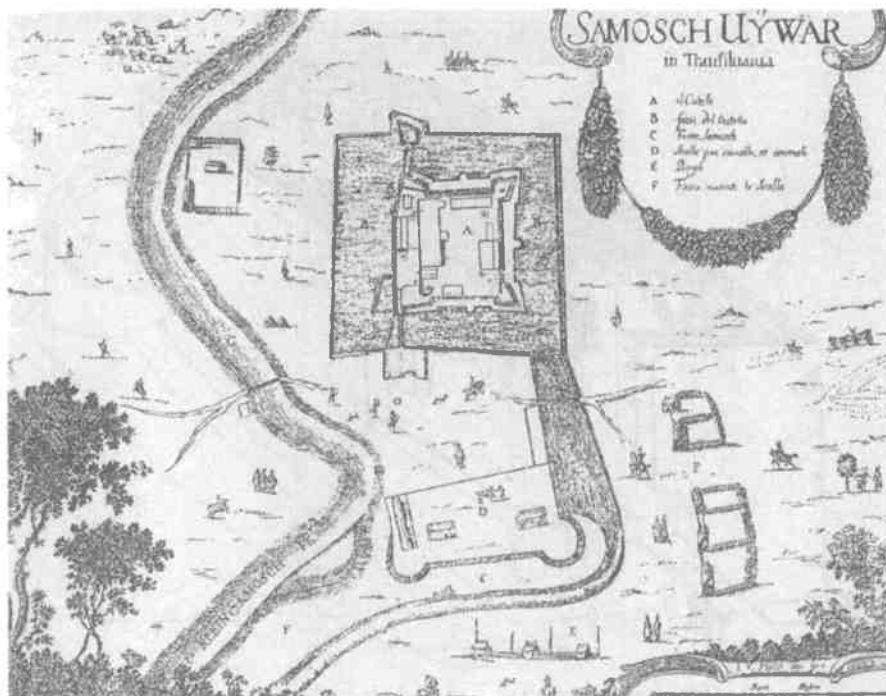
*1. Buda alaprajza az 1541 előtt épített erődítményekkel
Végh 1997. alapján*

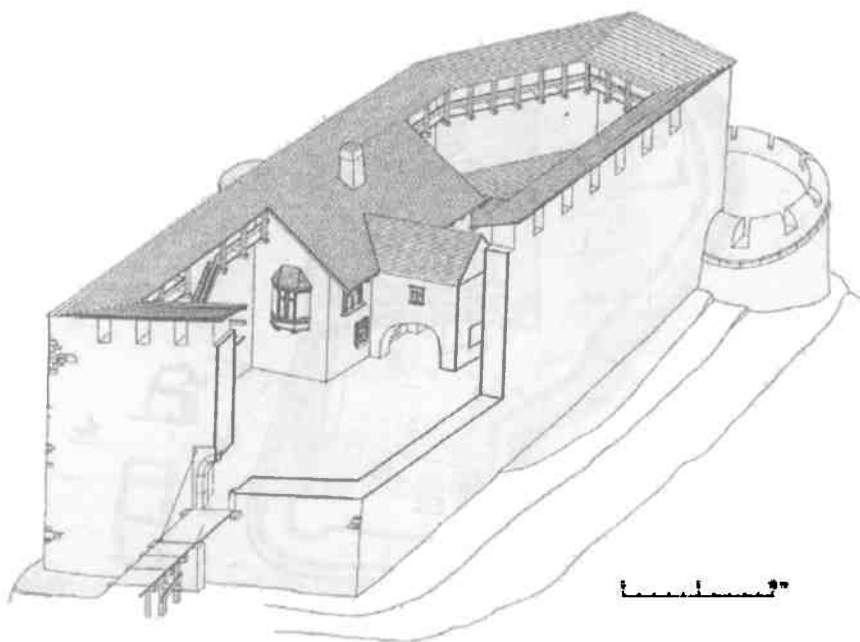
*2. A budai déli Nagyrondella feltárási alaprajza
Gerevich 1996. alapján*

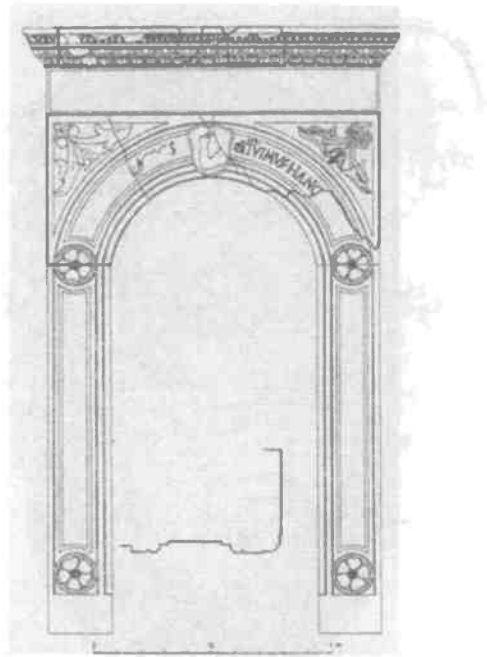
*3. A budai déli Nagyrondelta idomtégla-címere, Végh András rekonstrukciója
Végh 1998. alapján*

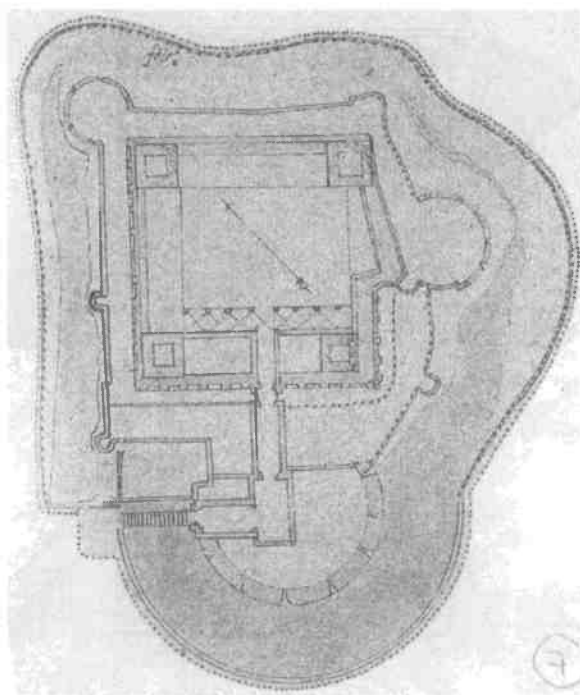
4. A szamosújvári erősség 17. századi alaprajza
Lechner 1917. alapján

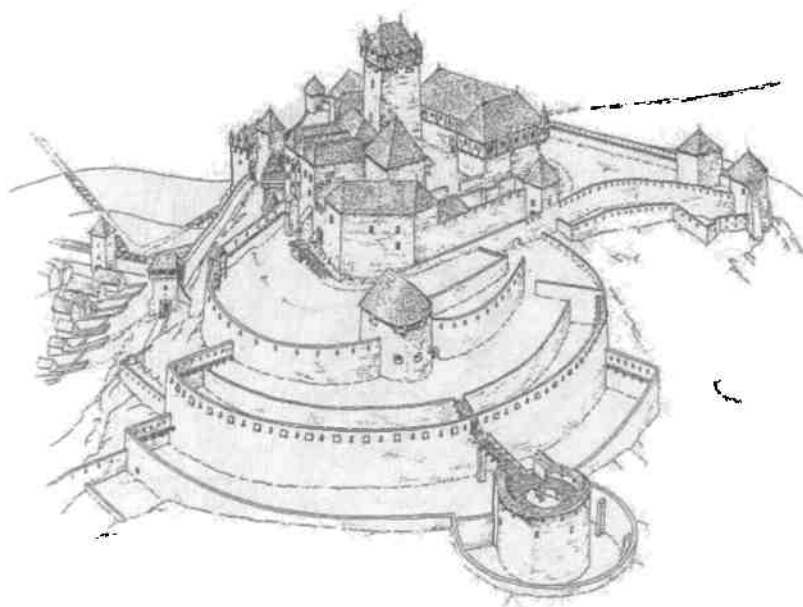
*5. Márévár rekonstrukciós tömegvázlata
G. Sándor 1984. alapján*

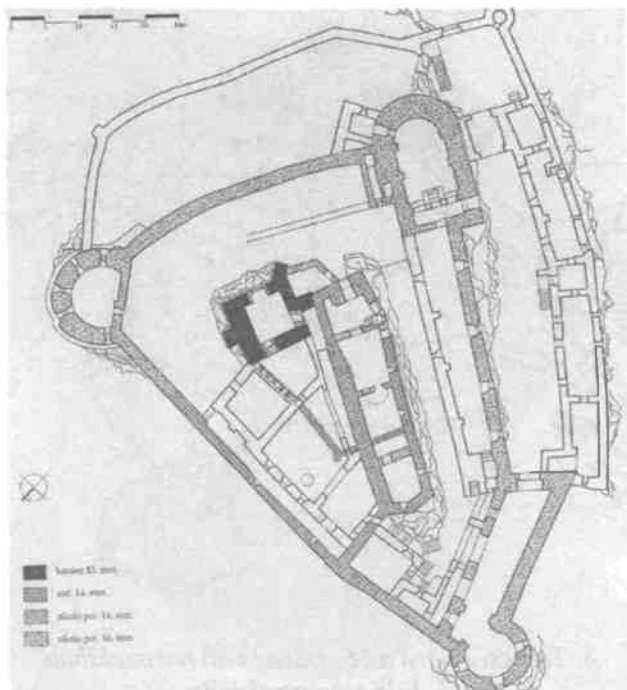
*6. Reneszánsz ajtókeret Márévárról Bakics Pál címerével
G. Sándor 1984. alapján*

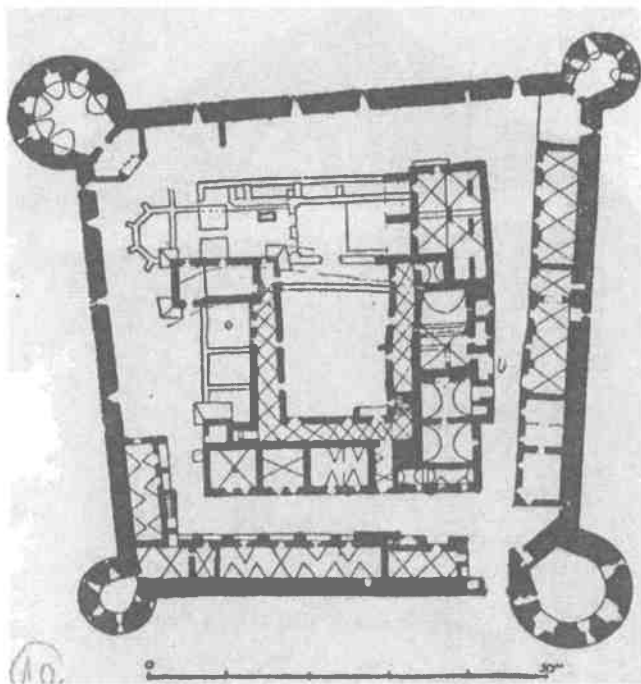
7. Várpalota vára Giulio Turco felmérésén 1571—1572

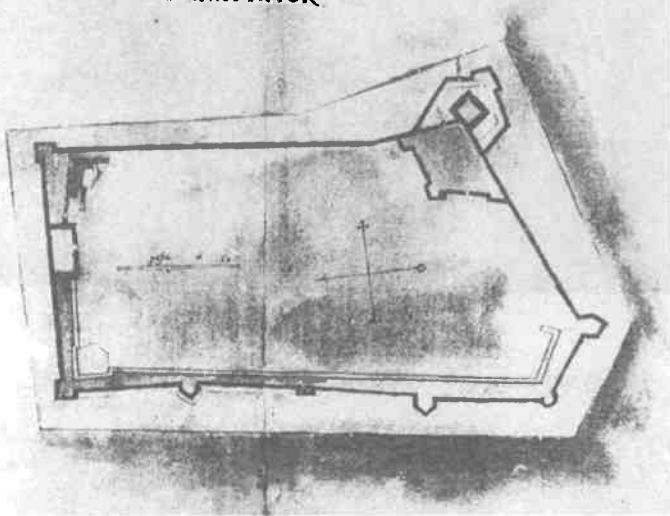
**8. Trencsén vára a 16. század első harmadában
A. Fila rekonstrukciója**

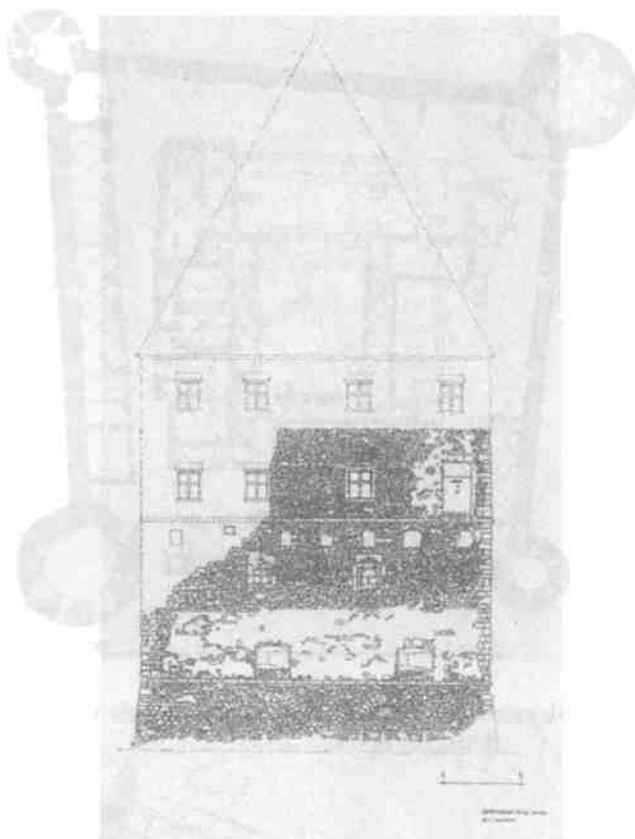
*9, Krasznahorka vára építési periódusai
Bóna—Simkovich 2003. alapján*

10. Bozók-premontrei kolostora az ágyúbástyás védőövvvel
 S CHA ROS PATOK

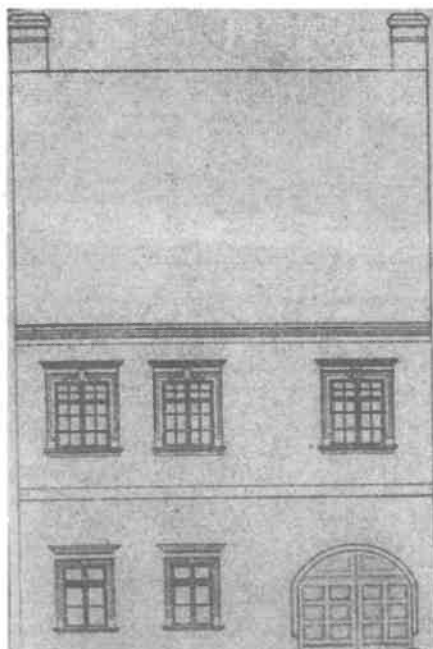
11. Sárospatak erőssége Nicolo Angelini felmérésén, 1570 körül

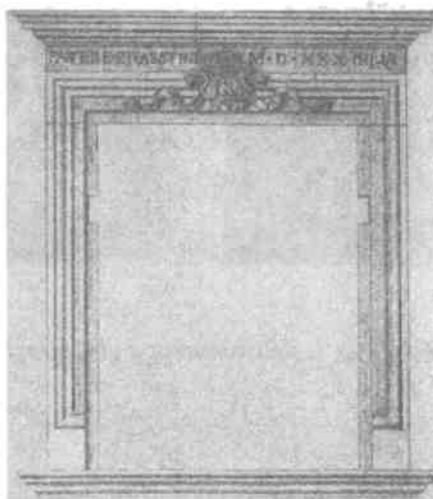
12. A sárospataki Vöröstorony 1540 körül, Szekér György rekonstrukciója

13. Kőrmöcbánya, a déli városkapu előépítménye (fotó)

*14. A kolozsvári Volphard—Kakas-ház homlokzata, Pákei Lajos felmérése
Balogh 1985. alapján*

*15. A kolozsvári Volphard—Kakas-ház ablakkerete, 1534
Balogh 1985 alapján*

BIBLIOGRÁFIA

BALOGH 1985

BALOGH Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század.* MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Budapest, 1985.

BÓNA-SIMKOVIC 2003

BÓNA, Martin –SIMKOVIC, Michal: Hrad Krasna Horka. In: *Gotika.* Ed. Dusan BURAN, Bratislava, 2003.

BRUNOVSKY-FIALA-NESPOROVÁ-SISIMIS 1991

BRUNOVSKY, Ferdinand-FIALA, Andrej-NESPOROVÁ, Tamara-SISIMIS, Milan: *Trenciansky hrad.* Trencin, 1991.

BUZÁS 2001

BUZÁS Gergely: *Gótika és kora reneszánsz.* Magyar építészet 3. Kossuth Kiadó, Budapest, 2001.

DÉTSHY 2002

DÉTSHY Mihály: *Sárospatak vára.* Sárospatak, 2002.

DOMOKOS 2000

DOMOKOS György: *Ottavio Baldigara – egy olasz várfundáló mester Magyarországon.* Budapest, 2000.

DURDÍK 1994

DURDÍK, Tomás: Batterietörme der böhmischen Burgen. In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok.* Művészettörténet-Műemlékvédelem VI. Szerk. PAMER Nóra. Budapest, 1994, 235–244.

FELD 1999

FELD István: Beszámoló az egykori budai Szent Zsigmond templom és környéke feltárásáról. In: *Budapest Régiségei XXXIII.* Budapest, 1999, 35–50.

FELD 2000

FELD István: *16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon.* Sárospatak, 2000.

FELD 2002

FELD István: *Késő reneszánsz és kora barokk.* Magyar építészet 3. Kossuth Kiadó, Budapest, 2002.

FELD 2004

FELD István: Adelsburgen und Residenzen in Ungarn am Ende des Mittelalters. In: *„Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 2004, 151–158.

GERE 2003

GERE László: *Szigliget az őskortól napjainkig.* Szigliget, 2003.

G. SÁNDOR 1984

G. SÁNDOR Mária: *Reneszánsz Baranyában.* Budapest, 1984.

HROMADOVÁ 1979

HROMADOVÁ, Ludmilla: *Levoca*. Bratislava, 1979.

HUBA 1986

HUBA, Peter: *Oravsky hrad*. Martin, 1986.

KOPPÁNY 1999

KOPPÁNY Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai*. Budapest, 1999.

KOVÁCS 2003

KOVÁCS András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Budapest-Kolozsvár, 2003.

LÁSZLÓ 1992

LÁSZLÓ Csaba: Újabb kutatások a várpalotai várban. In: *Várak a késő-középkorban*. Castrum Bene 2/1990. Szerk. Juan CABELLO Budapest, 1992, 183–192.

LECHNER 1917

LECHNER Jenő: *Renaissance építési emlékek Szamosújváron*. Budapest, 1917.

PISON 1977

PISON, Stefan: *Hrady a zámky a kastiele na Slovensku*. Martin, 1977.

VÉGH 1992

VÉGH András: Adatok a budai palota Zsigmond-kori kapuihoz. In: *Várak a késő középkorban*. Castrum Bene 2/1990. Budapest, 1992, 124–131.

VÉGH 1997

VÉGH András: A középkori várostól a török erődig. In: *Budapest Régiségei XXXI*. Budapest, 1997, 295–310.

VÉGH 1998

VÉGH András: Középkori idomtégla töredékek. *Lapidarium Hungaricum 4. Budapest I. Budai királyi palota 1*. Szerk. FELD István Budapest, 1998, 35–37.

THE HUNGARIAN ARCHITECTURE IN THE AGE OF JÁNOS SZAPOLYAI

ISTVÁN FELD

The one and a half decade of Szapolyai's ruling is hardly examinable from the aspect of architecture so far. The reasons for this are the lack of the written and painted sources, the considerable destruction of the monuments of this era and the limited architectural investigations. Thus in this paper just the main tendencies could be drawn. The royal constructions were limited to the castle of Buda and Szamosújvár, where the modern Italian battlements were built. In this era we can mainly find examples to constructing and developing the nobles' castles like, the Perényi family at Sárospatak, the Fuggers at Vöröskő, the Balassas at Bozók or the Chorons at Devecser. Ecclesiastical constructing we basically can't find in this period, the only example could be the hall-temple of Sárospatak, which was built by the Perényi family. The limited political and financial possibilities of the towns didn't make it possible to succeed large constructions. We only know sporadic examples from Kolozsvár, Körmöcbánya and Lócse to them.